

نقش مسجد الاقصی در همگرایی مسلمانان در نبرد با اشغالگران قدس شریف

حجت الاسلام والمسلمین سید تقی واردی*

مقدمه

مسجد الاقصی به عنوان قبله اول اسلام و مسلمانان، یکی از مهم‌ترین مکان‌های مقدس امت اسلام در جهان است که قرآن کریم ضمن ستایش آن و حوالی با برکتش، معراج رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را به آن ربط داده و به عنوان محل صعود و عروج آن حضرت به آسمان‌ها از آن نام برده است. همین امر نیز موجب شده است مسلمانان، احترام فوق‌العاده‌ای برای این مسجد قائل شوند. تقدیس و تجلیل مسجد الاقصی منحصر به اسلام نیست؛ بلکه نزد پیروان سایر ادیان ابراهیمی پیش از اسلام مانند یهودیت و مسیحیت نیز همواره دارای اعتبار و احترام بوده است. این منطقه با برکت، بیش از هفتاد سال است که در اشغال رژیم صهیونیستی قرار گرفته است و برای حضور مسلمانان، حتی شهروندان فلسطینی غیر مسلمان برای اقامه نماز و عبادت در آن، روز به روز محدودیت‌های تازه‌ای توسط صهیونیست‌های مهاجر اعمال می‌شود. این نوشتار در پی آن است که جایگاه مسجد الاقصی نزد مسلمانان جهان و بهره‌مندی از قداست آن برای ایجاد وحدت و همگرایی اسلامی و ارائه راه‌حل‌های معقول و مطلوب به مسلمانان و دولت‌های اسلامی را در سه بخش ذیل تبیین و تدوین کند.

مسجد الاقصی در قرآن و احادیث

نام مسجد الاقصی یک‌بار به صراحت در قرآن کریم آمده است: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

البصیر)؛ «پاک و منزّه است خدایی که در [مبارک] شبی بنده خود [محمد ﷺ] را از مسجد حرام [مکه معظمه] به مسجد الاقصای که پیرامونش را مبارک و پر نعمت ساختیم، سیر داد تا آیات و اسرار غیب خود را به او بنماییم که او [خدا] به حقیقت شنوا و بیناست».

طبرسی در تفسیر این ایه گفته است: «این آیه در اسراء رسول خدا ﷺ نازل شد که در مکه معظمه بود. آن حضرت نماز مغرب را در مسجد الحرام اقامه کرد و پس از آن در همان شب به آسمانها سیر داده شد. بامداد همان شب به مکه برگردانیده شد و در مسجد الحرام نماز صبح را به جای آورد، اما (اگر گفته شود) مکانی که وی را سیر دادند، کجا بود؟ آن حضرت را از مسجد الحرام به سمت بیت المقدس حرکت دادند که قرآن کریم به آن خبر داده است و هیچ مسلمانی آن را ردّ نمی‌کند».^۲

از نظر احادیث نیز روایاتی از شیعه و اهل سنت درباره مسجد الاقصی نقل شده است. برای

مثال در سنن ابن ماجه آمده است:

عَنْ مَيْمُونَةَ مَوْلَاةِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَتْ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَفْتِنَا فِي بَيْتِ الْمَقْدِسِ قَالَ أَرْضُ الْمَحْشَرِ وَالْمَنْشَرِ اتَّوهُ فَصَلُّوا فِيهِ فَإِنَّ صَلَاةً فِيهِ كَأَلْفِ صَلَاةٍ فِي غَيْرِهِ قُلْتُ أَرَأَيْتَ إِنْ لَمْ أَسْتَطِعْ أَنْ أَتَحَمَّلَ إِلَيْهِ قَالَ فَتُهْدِي لَهُ زَيْتًا يُسْرَجُ فِيهِ فَمَنْ فَعَلَ ذَلِكَ فَهُوَ كَمَنْ أَتَاهُ؛^۳

میمونه خدمتکار رسول خدا ﷺ گفت: به آن حضرت عرض کردم: ای پیامبر خدا، نظرت درباره بیت المقدس را برای ما نمی‌فرمایی؟ فرمود: محل حشر و نشر است. به آنجا بروید و در آن نماز بگذارید؛ زیرا یک نماز در آن همچون هزار نماز در دیگر مکان‌هاست. گفتیم: اگر توان رفتن به آنجا را نداشته باشیم، به نظر شما می‌توانیم چیزی را به آنجا بفرستیم؟ فرمود: روغنی را تقدیم آن می‌کنی تا در آنجا روشن شود که هر کس چنین کند، همچون کسی است که به آنجا رفته است».

امیر مؤمنان امام علی بن ابی طالب عليه السلام نیز در این باره فرموده است: «أَرْبَعَةٌ مِنْ قُصُورِ الْجَنَّةِ فِي الدُّنْيَا: الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ وَ الْمَسْجِدُ الرَّسُولِ ﷺ وَ مَسْجِدُ بَيْتِ الْمَقْدِسِ وَ مَسْجِدُ الْكُوفَةِ؛^۴ چهار مکان

۱. اسراء: ۱.

۲. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۲۱۵.

۳. محمد بن یزید ابن ماجه قزوینی، سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۴۵۱، حدیث ۱۴۰۷.

۴. محمد بن حسن طوسی، الامالی، ص ۳۶۹، حدیث ۷۸۸.

از قصرهای بهشتی در دنیا هستند: مسجد الحرام، مسجد النبی ﷺ، مسجد بیت المقدس و مسجد کوفه)).

سرگذشت مسجد الاقصی در تاریخ اسلام

بررسی سرگذشت مسجد الاقصی پیش از ظهور اسلام مجال دیگری را می طلبد، اما سرگذشت آن بعد از ظهور اسلام به صورت مختصر بیان می شود.

۱. مسجد الاقصی و قدس شریف پس از ظهور اسلام

مسجد الاقصی و شهر پیرامونی آن قدس شریف، پیش از ظهور اسلام در سیطره امپراتوری روم شرقی بود و به جای آن کلیسایی به نام حضرت مریم عَلَيْهَا السَّلَامُ وجود داشت. بعد از فتح بیت المقدس توسط مسلمانان در سال ۱۵ هجری قمری، به دستور خلیفه دوم عمر بن خطاب مسجدی به جای کلیسای حضرت مریم عَلَيْهَا السَّلَامُ بنا شد. این مسجد در سال ۷۴ هجری قمری به دستور عبدالملک بن مروان تجدید بنا شد و توسعه بسیاری یافت و از آن زمان به مسجد الاقصی معروف شد.^۱ پس از آن، از جانب برخی حاکمان اسلامی بارها بازسازی شد تا نوبت به عثمانی ها رسید که شکل و شمایل بهتری به آن دادند و به تدریج، به صورت کنونی درآمد. صلیبیان در سال ۴۹۱ هجری قمری این شهر را تصرف و مسلمانان و یهودیان را قتل عام کردند و چهره آن را به شهر مسیحی ها تغییر دادند تا اینکه در سال ۵۸۳ هجری قمری با جنگ سلطان صلاح الدین ایوبی و پیروزی بر صلیبیان، دوباره آن را به آغوش اسلام و مسلمانان برگرداندند.

۲. مسجد الاقصی و قدس شریف در تاریخ معاصر

مسجد الاقصی و قدس شریف تا قبل از جنگ جهانی اول، در تصرف امپراتوری عثمانی بود و با تجزیه امپراتوری عثمانی بعد از جنگ جهانی اول و استقلال کشورهای عربی، با توطئه یهودیان و استعمارگران غربی به ویژه انگلیس، پای یهودیان مهاجر به سرزمین فلسطین گشوده شد و جریان خطرناکی به نام صهیونیسم در دنیا پدید آمد که تمام عزم و جزم خود را در فرستادن یهودیان سراسر دنیا به فلسطین معطوف داشت. صهیونیست ها از سال ۱۹۴۸ میلادی اشغال سرزمین فلسطین را آغاز و با هجوم به شهرها و روستاها تلاش کردند که عرب های مسلمان را با کشتار و ایجاد ترس و وحشت، از خانه هایشان فراری دهند و از منطقه اخراج کنند و به جای آنان

۱. عبدالله ناصری طاهری، بیت المقدس شهر پیامبران، ص ۱۱۶.

یهودیان مهاجر را جایگزین نمایند. در جنگ ژوئن ۱۹۶۷ میلادی (معروف به جنگ شش روزه) با شکست کشورهای عربی در برابر رژیم صهیونیستی، بسیاری از مناطق عربی از جمله بخش اعظم سرزمین فلسطین در اشغال صهیونیست‌های غاصب قرار گرفت.

سازمان ملل متحد با توجه به بررسی‌هایی فراوان، اعلامیه‌ای صادر کرد که طبق مفاد آن مقرر شد بیت‌المقدس به صورت یک شهر بین‌المللی اداره شود و اداره آن به عهده شورای قیومیت سازمان ملل متحد باشد. همچنین آن سازمان موظف شد از اماکن مقدس همچون مسجدالاقصی حمایت و حفاظت کند، اما اسرائیل غاصب نه تنها این اعلامیه سازمان ملل، بلکه سایر آرای صادره جهانی در مورد باز پس دادن سرزمین‌های اشغالی را مورد توجه قرار نداد و حتی در طول هفتاد سال گذشته، همواره با افزایش حملات مسلحانه و فشارهای روحی و روانی، بر شدت تخریب‌ها در بیت‌المقدس افزود و فضایی نا امن در این منطقه به وجود آورد. در برابر آن، کشورهای مسلمان [برخی به طور واقعی و برخی تصنعی و نمایشی] بارها حمایت خود را از آزادی قدس و ملت مبارز فلسطین اعلام کردند.

حمایت همه‌جانبه نظام نوپای جمهوری اسلامی ایران از فلسطینیان و حق شهروندی آنان، همیشه موجب خشم صهیونیست‌ها و پشتیبانان آن از کشورهای غربی و متأسفانه بیشتر کشورهای عربی بوده است تا آنجا که به خاطر همین سیاست خارجی روشن و شفاف، مورد تحریم و فشارهای روز افزون آمریکا و دولت‌های اروپایی و پیروان منطقه‌ای آنان بوده است و این فشارها هم‌چنان ادامه دارد. پشتیبانی از مبارزات رزمندگان فلسطین، یکی از راهبردهای لایتغیر نظام جمهوری اسلامی از آغاز تا کنون بوده است و همین امر موجب دلگرمی مبارزان مسلمان فلسطینی در نبرد با اشغالگران و قطع امیدشان از سازمان‌ها و جریان‌های سازش‌کار شد که سرانجام به عملیات پیروزمند طوفان‌الاقصی منجر شده است.

راهکارهای آزادسازی قدس با محوریت مسجدالاقصی

همان‌گونه که مسجدالاقصی نقطه پیوند سیر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از مکه معظمه به آسمان‌ها در شب معراج بود، این مکان مقدس می‌تواند نقطه پیوند مسلمانان برای رهایی سرزمین فلسطین به‌ویژه بیت‌المقدس و مسجدالاقصی و عروج آنان به انسانیت و کرامت باشد. بی‌تردید تا هنگامی که صهیونیست‌ها در این سرزمین اشغالی دولت و قدرت داشته باشند، زندگی راحت و کرامتی برای مسلمانان غرب آسیا قابل تصور نیست و این دولت منحوس، اختلاف مسلمانان و درگیری و جنگ بین آنان و در نتیجه ضعف و ذلت امت اسلام را در دستور کار دارد و برای آن‌ها

سناریوهای متعددی آماده کرده است. از این رو امام خمینی علیه السلام و سپس مقام معظم رهبری دامنه الله بارها خطر این رژیم نامشروع را گوشزد کردند و به مسلمانان هشدارهای لازم را دادند. اینک زمان آن فرا رسیده است که مسلمانان اعم از عرب و غیر عرب به وظیفه تاریخی و اسلامی خود آگاهی پیدا کنند و با محور قرار دادن مسجدالاقصی به عنوان قبله اول اسلام، نگرش خود نسبت به رژیم صهیونیستی را تغییر دهند و به جای برقراری رابطه با آن و اختلاف و درگیری با برادران مسلمان، این کشور کودک کش را دشمن خود تلقی کنند، دست اتحاد و برادری به دست سایر مسلمانان دهند، به یاری رزمندگان فلسطین بشتابند و آنان را از نظر سیاسی، تبلیغاتی، اقتصادی، امنیتی و نظامی پشتیبانی کنند. برای این کار راهکارهایی وجود دارد که به دو نمونه آن اشاره می شود:

الف. راهکارهای ایجابی

۱. زنده نگه‌داری نام مسجدالاقصی و قدس شریف

دشمنان امت اسلام در هفتاد سال گذشته همواره تلاش کرده‌اند رژیم صهیونیستی با نام ادعایی اسرائیل را جایگزین سرزمین فلسطین کنند و هر چه از این منطقه بحث و یا اطلاع‌رسانی می‌نمایند، به نام اسرائیل باشد. اگر نامی از بیت المقدس (قدس شریف) و مسجدالاقصی به میان آید، آن‌ها را در اسرائیل هضم می‌کنند تا نامی از فلسطین به میان نیاید و این نام برای همیشه به فراموشی سپرده شود. مقام معظم رهبری دامنه الله در این رابطه می‌فرماید:

سیاست عمده استکبار و صهیونیسم، کم‌رنگ کردن مسئله فلسطین در ذهنیت جوامع مسلمان و به سمت فراموشی راندن آن است و فوری‌ترین وظیفه، مبارزه با این خیانتی است که به دست مزدوران سیاسی و فرهنگی دشمن در خود کشورهای اسلامی صورت می‌گیرد و حقیقت آن است که مسئله‌ای به عظمت مسئله فلسطین، چیزی نیست که غیرت و اعتماد به نفس و هوشمندی روزافزون ملت‌های مسلمان اجازه فراموش شدن آن را بدهند؛ هرچند آمریکا و دیگر سلطه‌گران و پادوهای منطقه‌ای آنان همه پول و توان خود را برای آن به کار گیرند.^۱

۱. امام خامنه‌ای، سخنرانی، روز قدس، ۱۳۹۹/۰۳/۰۸.

۲. تدوین نقشه راه پیروزی بر دشمن

اندیشمندان دین‌باور جهان اسلام با مطالعه و بررسی و برگزاری نشست‌ها و همایش‌ها می‌توانند نقشه راه آزادسازی قدس شریف و مسجدالاقصی را تدوین کنند و برای عملیاتی کردن آن، برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت را به دولت‌های اسلامی ارائه و آن‌ها را برای پیگیری و اقدامات لازم ترغیب، حتی تحت فشار قرار دهند. امام خامنه‌ای دامنه‌ای در دیدار مهمانان کنفرانس اسلامی فرمود:

بدون شک آینده دنیای اسلام را باید از برنامه‌های زبندگان دنیای اسلام شناخت؛ زبندگان علمی و زبندگان دینی و زبندگان سیاسی. این جمع و جماعت‌های برجسته دنیای اسلام اگر با نگاه حقیقت‌بین و دردشناس به امت اسلامی نگاه کنند و دنبال علاج باشند، امت اسلامی آینده خوبی خواهد داشت. اگر ما وظایف خودمان را نشناسیم، یا به آن عمل نکنیم؛ باز هم سال‌های طولانی دنیای اسلام به همان دردهایی که امروز دچار آن است، دچار خواهد بود. وظیفه ما سنگین است.^۱

۳. وحدت رویه و رفع اختلافات گروه‌های مبارز

مسجدالاقصی به عنوان مقصد اصلی مسلمانان و ظرفیت وحدت‌بخشی آن برای امت اسلام، برای مبارزان فلسطینی اعم از کسانی که در باریکه نوار غزه و یا سرزمین‌های اشغالی زندگی می‌کنند و آن‌هایی که آواره و یا مهاجر سرزمین‌های دیگر هستند؛ الزاماً برای همه آنان باید وحدت‌آفرین باشد. از این رو باید تمام مبارزان فلسطینی با کنار گذاشتن اختلافات فکری و سلیقه‌ای، برای خود وحدت رویه تعریف کنند و بر اساس آن به مبارزات خود را ادامه دهند که بی‌تردید منجر به پیروزی خواهد شد.

۴. اقدام هماهنگ دولت‌های اسلامی در حمایت از رزمندگان

اگر چه دولت‌های اسلامی دارای نظام‌های سیاسی گوناگون و در بلوک‌بندی شرق و غرب به یکی از آن دو وابسته و یا متمایل هستند، اما برای حفظ قداست مسجدالاقصی و آزادسازی قدس شریف که آرزو و آمال تمام مسلمانان جهان است؛ باید مسئولیت حمایت از مردم مظلوم فلسطین و دفاع رزمندگان در برابر اشغالگران را بر عهده بگیرند و نسبت به آن احساس مسئولیت

۱. امام خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۸۵/۰۵/۳۰.

دینی کنند، نه اینکه با اشغالگران رابطه برقرار کنند و با آنان هم‌پیمان شوند. بی‌گمان چنین روندی خیانت به اسلام و مسلمانان است. امام خامنه‌ای علیه‌السلام در این باره فرموده است:

خطرات ناشی از حضور رژیم صهیونیستی هرگز نباید مورد غفلت قرار گیرد و لذا مقاومت باید از همه ابزارهای لازم برای استمرار کار خود برخوردار باشد و در این مسیر، همه ملت‌ها و دولت‌های منطقه و همه آزادی‌خواهان جهان وظیفه دارند نیازهای اساسی این ملت مقاوم را تأمین کنند که بستر اصلی مقاومت، ایستادگی و پایداری ملت فلسطین است که خود، فرزندان غیور و مقاوم را پرورش داده است. تأمین نیازهای مردم فلسطین و مقاومت فلسطین، وظیفه‌ای مهم و حیاتی است که همه باید به آن عمل کنیم.^۱

۵. هم‌نوایی و هم‌پوشانی خبرگزاری‌ها و رسانه‌های گروهی

ظرفیت رسانه‌های کشورهای اسلامی، متفاوت است. برخی از آن‌ها توان فنی و اطلاع‌رسانی قوی‌تری دارند و برخی دیگر کمتر؛ اما رسانه‌های هر یک از آن‌ها در درون کشور خود و یا حداقل کشورهای همسایه، اثرگذاری قابل توجهی دارند. اگر این رسانه‌ها در کنار یکدیگر قرار گیرند و با هم هماهنگ شوند صدای مظلومیت فلسطین و لزوم آزادسازی قدس شریف و مسجدالاقصی را پوشش دهند؛ بی‌تردید می‌توانند کمک‌های روانی و تبلیغاتی زیادی به مسئله فلسطین نمایند و مقابل وارونه‌نشان دادن حقایق سرزمین‌های اشغالی توسط خبرگزاری‌ها و رسانه‌های غربی را که عموماً از صهیونیست‌ها تغذیه و مدیریت می‌شوند، بگیرند؛ به‌ویژه خبرگزاری‌های کشورهای متمول حوزه جنوبی خلیج فارس و کشورهای بزرگی چون جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، پاکستان و مصر.

ب. راهکارهای سلبی

۱. محکومیت جنایات صهیونیست‌ها

صهیونیست‌های جنایتکار در طول قریب به هفتاد سال اشغالگری، جنایات ضد انسانی زیادی مرتکب شده‌اند که قلم از بیان و شرح آن‌ها قاصر است. زشت‌ترین و ضدانسانی‌ترین جنایات آنان، بمباران بیمارستان المعمدانی غزه در همین روزهای علمیات طوفان‌الاقصی است که در یک شب بیش از ۵۰۰ تن از کودکان، زنان، پرستاران، پزشکان و کسانی که در بیمارستان پناه

۱. امام خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۵/۱۲/۰۳.

گرفته بودند، به شهادت رسیدند و تعداد زیاد دیگر زخمی شدند که به خاطر فقدان امکانات پزشکی، بسیاری از آنان بعدها به درجه رفیع شهادت نایل آمدند. در طول عملیات طوفان الاقصی، هزاران تن از فلسطینیان به شهادت رسیدند که تعداد بسیاری از آنان کودکان و زنان هستند. ضروری است تمام نهادهای مسئول و افراد سرشناس مسلمان که تربیون در اختیار دارند و تمام دولت‌های اسلامی، در برابر این جنایات ضد انسانی موضع منفی بگیرند و آن را به شدت محکوم کنند.

۲. قطع رابطه سیاسی با رژیم صهیونیستی

اگرچه اکثر کشورهای اسلامی با رژیم صهیونیستی رابطه سیاسی و دیپلماسی ندارند، ولی تعدادی از آن‌ها از سابق و تعدادی در این دو سه سال اخیر با اصرار و فشار دولت آمریکا و لابی صهیونیست‌ها با این رژیم کودک‌کش رابطه برقرار کرده‌اند. قداست مسجدالاقصی و مظلومیت مردم فلسطین، اقتضا می‌کند کشورهای اسلامی مانند جمهوری اسلامی ایران، هر گونه رابطه سیاسی و دیپلماسی خود با آن را قطع کنند و به جمع حامیان مبارزان فلسطین بپیوندند.

۳. قطع مبادلات تجاری

رژیم صهیونیستی به صورت آشکار و پنهان با بسیاری از کشورهای اسلامی رابطه تجاری دارد و با آن‌ها صادرات و واردات انجام می‌دهد. برای مثال بیشتر نیازهای سوخت خود را از برخی کشورهای اسلامی تأمین می‌کند. آمار واردات نفت این رژیم که به تازگی منتشر شده است، عمق رابطه تجاری برخی کشورهای اسلامی با آن را نشان می‌دهد. این گونه روابط بازرگانی و مالی بین رژیم صهیونیستی و کشورهای اسلامی باید به طور کامل قطع شود و این نظام نژادپرست در حصر اقتصادی قرار گیرد و به ضعف و نابودی پیش رود تا مسجدالاقصی و قدس شریف و تمام سرزمین فلسطین از شر آن رهایی یابند.

۴. آمادگی برای رویارویی کامل با صهیونیست‌ها

دولت‌های اسلامی و مسلمانان جهان باید خود را برای نبرد با رژیم ضد انسانی اسرائیل آماده کنند. امام خمینی علیه السلام بنیانگذار نظام جمهوری اسلامی در پیامی فرمود: «اسرائیل باید از صحنه روزگار محو شود»^۱. مقام معظم رهبری دامنه‌اش، نابودی اسرائیل در سخن امام خمینی علیه السلام را بدین

۱. سید روح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۵، ص ۴۹۰.

گونه تفسیر کرده است:

مکرّر در بیانات امام علیه السلام و بیانات مسئولین جمهوری اسلامی، محو دولت اسرائیل مطرح شده است؛ دشمنان این را بد معنا می‌کنند. محو دولت اسرائیل به معنای محو مردم یهودی نیست - ما با آن‌ها هیچ کاری نداریم - [منظور] محو آن حکومت است، محو آن رژیم تحمیلی است. «محو اسرائیل» یعنی مردم فلسطین که صاحبان واقعی آن سرزمینند - چه مسلمان‌شان، چه مسیحی‌شان، چه یهودی‌شان - خود صاحبان اصلی دولت خودشان را انتخاب بکنند. بیگانه‌ها و اراذل و اوباشی مثل نتانیاهو و مانند این‌ها را که واقعاً اراذلند، از بین خودشان ازاله کنند، بیرون کنند، کشور را خودشان اداره کنند. محو اسرائیل یعنی این، و این اتفاق خواهد افتاد.^۱

فهرست منابع

۱. ابن ماجه قزوینی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، تحقیق محمدفؤاد عبدالباقی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بیروت: ۱۳۹۵ق.
 ۲. طبرسی، فضل بن الحسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق.
 ۳. طوسی، محمد بن الحسن، الأمالی، قم: دارالثقافه، ۱۴۱۴ق.
 ۴. موسوی خمینی، سید روح‌الله، صحیفه امام، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸ش.
 ۵. ناصری طاهری، عبدالله، بیت المقدس شهر پیامبران، چاپ اول، تهران: سروش، ۱۳۶۷ش.
6. farsi.khamenei.ir

۱. امام خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۸/۰۸/۲۴.